

Waldemar Witek (BDZ Szczecin)

DOM TYPU SASKIEGO NA POMORZU ZACHODNIM

Wprowadzenie

Niniejszy artykuł jest próbą usystematyzowania zagadnień dotyczących budownictwa saskiego na Pomorzu Zachodnim, zarówno w ujęciu etnohistorycznym, jak i geograficznym. Bezpośredni asumpt dały prace dokumentacyjno-inwentaryzacyjne, jakie autor prowadził w kilku obiektach, wzniesionych na wzorce chałupy saskiej.

Literatura przedmiotu jest stosunkowo bogata, przy czym dominują prace autorów niemieckich z 1 poł. XX w.¹, które nie zawsze miały charakter stricte naukowy, zaś w polskich opracowaniach naukowych problem ten stanowił jedynie element składowy monografii regionalnych lub problemowych².

Kultura „ludu pomorskiego” nie była i nie jest zjawiskiem statycznym (niezmiennym), ponieważ człowiek będący jej nosicielem - w zależności od sytuacji i warunków w jakich się znalazł - albo narzucał otoczeniu własną kulturę, albo też podporządkowywał się zastanemu typowi kultury³. W ten sposób, na gruncie kultury materialnej ludu pomorskiego, narastały obce wpływy, które przynosiły kolejne fale osadnictwa od XII do XIX w. Proces ten można także zaobserwować na przykładzie rozprzestrzeniania się wzorów budownictwa saskiego. W ujęciu historyczno-terytorialnym określenie Pomorze Zachodnie⁴ (tzw. Tylne, Hinterpommern) należy odnieść - w przybliżeniu - do obecnego obszaru województwa zachodniopomorskiego, które oddzielone jest granicą polsko-niemiecką od Pomorza Zaodrzańskiego

---

[1] W. Pessler, *Das altsächische Bauernhaus in seiner geographischen Verbreitung*, Braunschweig 1906; autor przytacza przeszło 35 prac naukowych dotyczących Pomorza, w których poruszano problem budownictwa (domu) typu saskiego.

[2] np. T. Wróblewski, *Z zagadnień budownictwa wiejskiego Ziemi Kamieńskiej*. „Rocznik Kamieński”, 1967, t. 2, s. 107-153; J. Sienkiewicz, *Charakterystyka budownictwa ludowego w pasie nadmorskim. Studium naukowo-entograficzne*, Koszalin 1976.

[3] T. Wróblewski, *Wspólne elementy w ludowych kulturach Środkowej Europy*, Poznań 1964.

[4] M. Szczaniecki, *Ramy terytorialne rozwoju terytorialnego Pomorza Zachodniego*. W: *Pomorze Zachodnie nasza ziemia ojczysta*, red. K. Ślaski, Poznań 1960, s. 79-101.

(tzw. Przedniego - Vorpommern) w Niemczech. Poza tym tak określone ramy terytorialne odpowiadają również wschodniemu zasięgowi występowania domu saskiego.

Geneza, charakterystyka i zasięg występowania chałupy typu saskiego

Według badań archeologicznych dom halowy, trójnawowy, w którym człowiek mieszkał z bydłem pod jednym dachem, pojawił się na macierzystym terenie Germanów w okresie lateńskim, tj. na początku ery nowożytniej⁵. Należy w tym miejscu podkreślić, iż nie odnotowano wczesnośredniowiecznych przykładów tego typu budownictwa na obszarze Dolnej Saksonii; dominowały tutaj zagrody wielobudynkowe, które utrzymały się do XIV wieku⁶. Forma domu halowego wiązała się – od samego początku – z gospodarką hodowlaną, była wyrazem gospodarczej specjalizacji, określonej przez obiektywne warunki geograficzne. W wyniku wielowiekowej gospodarki żarowej nastąpiły zmiany glebowe (m.in. obniżenie wartości i jakości gleb), które spowodowały przestawienie się gospodarstw w kierunku hodowli. Charakterystyczna jest zbieżność występowania jednobudynkowych zagród typu halowego na terenach słabo zalesionych, a nawet pustkowiach, z typem gospodarki łąkowo-hodowlanej, która wymagała dużych – niekoniecznie dobrych jakościowo – arealów ziemi⁷.

Dom typu dolnosaskiego (*Niederdeutsches Einheitshaus*) wykształcił się w XV-XVI wieku, jako rezultat uprzywilejowanej – w porównaniu z innymi krajami Środkowej Europy – sytuacji społecznej i gospodarczej chłopów saskiego, zwłaszcza po wojnach chłopskich w XVI wieku⁸. Mimo korzystnych warunków gospodarczych na terenie Dolnej Saksonii (m.in. władztwo gruntowe, system dzierżaw) zmiany w architekturze postępowały stosunkowo wolno. Dom typu saskiego zaczął się powszechnie przyjmować dopiero w XVII w. (z tego okresu odnotowano najstarsze obiekty), a także został rozpowszechniony w Europie Środkowej i pasie Niziny Polsko-Niemieckiej, przez osadników z Fryzji, Saksonii, Meklemburgii, których sprowadzano do zasiedlania opustoszałych wsi – szczególnie po wojnie trzydziestoletniej.

W swej klasycznej postaci, dom typu dolnosaskiego (il. 1) charakteryzował się tym, że w długiej, halowej budowli mieściły się - pod jednym dachem - izby mieszkalne, pomieszczenia inwentarskie i składowe, sień - klepisko oraz otwarte palenisko. Była to duża budowla (przyziemie średnio o wym. 25-27 x 12-13 m), o masywnej i przysadzistej bryle, wzniesiona w konstrukcji ryglowej, nakryta obszernym, czterospadowym dachem z dymnikami, które zdobiły śparogi. Dom lokowano na froncie lub w głębi siedliska, zorientowany szczytem do

---

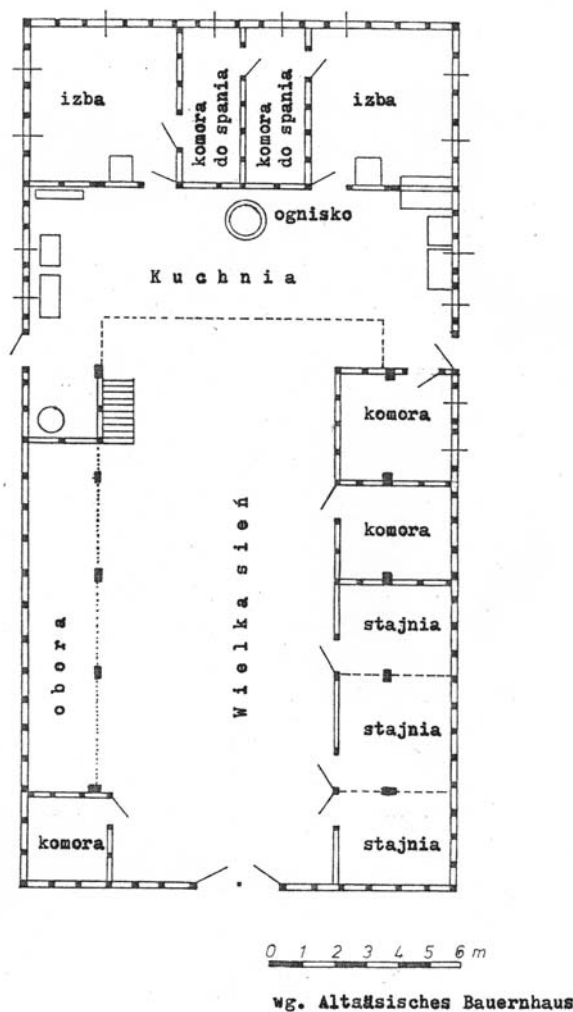
[5] T. Wróblewski, *Wspólne ...*, dz. cyt., s.149.

[6] J. Schepers, *Haus u. Hof deutscher Bauern*, Münster 1932, s. 32.

[7] T. Wróblewski, *Wspólne ...*, dz. cyt. s. 153.

[8] Tamże, s. 154.

drogi lub nawsia. Z reguły pośrodku ściany szczytowej znajdowała się szeroka brama wjazdowa (wierzeje), która prowadziła do długiej i wysokiej sieni (*Diele*); sień zajmowała około połowę powierzchni budynku. Po obu stronach sieni (o niższym stropie) ulokowane były pomieszczenia inwentarskie dla koni, bydła i trzody chlewnej oraz pomieszczenia gospodarcze – składy narzędzi, opału, komory na zboże i siano. W przedłużeniu sieni, na niewielkim podwyższeniu, mieściła się kuchnia (*Flet*), z centralnie ulokowanym (na kamiennej podmurówce), otwartym paleniskiem (*Herdum*); niekiedy w sąsiedztwie paleniska znajdowała się studnia. Tył budynku zajmowała niewielka część mieszkalna, składająca się głównie z dwóch izb i dwóch komór (nisz) do spania (*Butze*, *Betthimmel*, *Bettwinkel*), ulokowanych zwykle w pobliżu ogniska. Cechą charakterystyczną chałupy saskiej była konstrukcja więźby dachowej, która wyznaczała trójnawowy układ wnętrza. Główne wiązary (krokwiowo-jętkowe) obejmowały całą szerokość sieni i osadzone były w belkach stropowych, wspartych na słupach, zaś nad pomieszczeniami gospodarczymi wyprowadzono przypustnice, osadzone na belkach stropowych lub oczepach ścian.

il. 1. Plan typowej chałupy saskiej

Brüstendorf in Nord Hannover, Kreis Zeven

Wyżej opisana, forma halowego domu dolnosaskiego miała w pasie Niziny Północnoniemieckiej kilka odmian: nadreńską, westfalską, fryzyjską, duńską, nadłabską⁹.

Tak ukształtowane budowle „dotarły” – wraz z osadnikami z Niemiec Północnych – w XVII i XVIII wieku na tereny Pomorza Zachodniego. Chałupa typu saskiego na tym obszarze nie utrzymała się w pierwotnej postaci, została bądź wkomponowana w istniejące już zagrody wielobudynkowe, lub uległa przystosowaniu do zastanych warunków środowiskowych oraz nowych form gospodarowania. Należy przypuszczać, iż koloniści przynosili raczej określone idee kulturowe z zakresu budownictwa niż gotowe wzorce, które w konfrontacji z elementami rodzimymi, doprowadziły do wykształcenia form pośrednich. Poza tym, w obliczu wielkich zniszczeń po wojnie trzydziestoletniej i siedmioletniej (XVII – XVIII w.), obie społeczności (rodzima i napływowa) przystępowały do równoczesnej odbudowy stosunków agrarnych, zagród i poszczególnych budynków.

Typologia budownictwa saskiego na Pomorzu Zachodnim

O charakterze budownictwa typu saskiego na Pomorzu Zachodnim zdecydowały – w dużej mierze – ograniczenia administracyjne oraz wszelkiego rodzaju nakazy i zakazy, wprowadzane głównie od XVIII wieku. Edykt Fryderyka II z dn. 01.05.1752 r.¹⁰ odebrał kmieciom wsi królewsko – pruskiej kamery swobodę budowania, a przede wszystkim zakazał wznoszenia chałup saskich z długą sienią. W ślad za królewskim edyktem również dwory szlacheckie wprowadziły podobne ograniczenia w podległych im wsiach.

Ewolucja domu saskiego polegała na tym, że liczne pomieszczenia inwentarsko-składowe utraciły pierwotne funkcje, na rzecz osobno budowanych stajni, obór, stodół. W tej sytuacji cały budynek był za duży dla celów mieszkalnych, dlatego przebudowywano wnętrza lub wznoszono nowe domy o mniejszej skali, ale w nawiązaniu do pierwowzorów. Oprócz tego ograniczenia co do skali i wielkości domów miały również na uwadze oszczędność budulca – głównie drewna. Edykt z 1752 r. wprowadzał także stosowne przepisy przeciwpożarowe¹¹, co w przypadku domów saskich nakładało obowiązek stosowania okapów nad ogniskami, ścian ogniowych (tzw. komór dymowych) lub kominów. Powyższe ograniczenia budowlane przyczyniały się - z czasem - do całkowitego zaniku tego typu budownictwa; praktycznie nie odnotowano chałup typu saskiego o rodowodzie z 2 poł. XIX wieku.

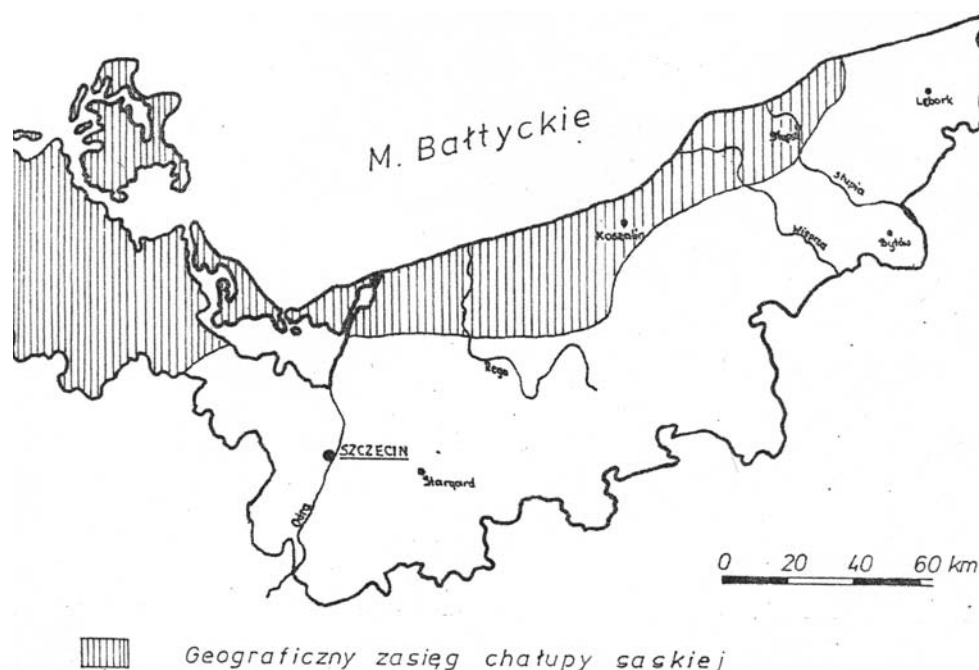
---

[9] Tamże, s. 145.

[10] E. Göhrbrandt, *Die Volkstümliche Bau der Bauernhöfe im Hinterpommerschen Kunstengebiet*. „Pommersche Heimatpflege“, 1933, z. 4, s. 130 i 133.

[11] T. Wróblewski, *Z zagadnień ...*, dz. cyt., s. 150.

Badacze zajmujący się problemem budownictwa saskiego próbowali określić wschodni (pomorski) zasięg występowania tego typu obiektów, a także formy i odmiany (il. 2). Według E. Göhrbrandta¹² dom saski sięgał klinem - w pasie nadmorskim - w okolice Słupska i posiadał dwie odmiany: saską – gdzie było stało zwrócone głowami do sieni oraz fryzyjską – z odwrotnym ustawieniem zwierząt. Z kolei W. Pessler¹³ dzielił Pomorze na tzw. czysty zachód do rzeki Uecker (Wkra) i formy mieszane (saskie, sasko-frankońskie i frankońskie) między rzeką Wkrą a Łebą, których występowanie wiązano jednoznacznie z niemieckim żywiołem osadniczym, wysuwając nawet teorie szowinistyczne.

il. 2. Pomorze – geograficzny zasięg chałupy saskiej

Jak wcześniej wspomniano, chałupa saska na Pomorzu Zachodnim nie występowała (i nie zachowała się) w swej pierwotnej postaci lecz doszło – w większości – do wykształcenia kilku typów pośrednich. Przy czym istniały enklawy kulturowe¹⁴, gdzie wskutek długotrwałych procesów etnicznych i kulturowych, a także określonych warunków środowiskowych w pełni zaadaptowano wzory budownictwa saskiego. Jednym z takich przykładów była wąskofrontowa, kurna chałupa Nimiza z Jamna, datowana na pocz. XVIII wieku, która odpowiadała w/opisanemu wzorowi, tj. stanowiła całą zagrodę pod jednym

[12] E. Göhrbrandt, *Deu Volkstümliche ...*, dz. cyt., s. 131, 132.

[13] W. Pessler, *Die geographische Verbreitung des altsächsischen Bauernhaus in Pommern*. „Globus“, 1906, t. 90, s. 357, 362.

[14] J. Sienkiewicz, *Tradycyjne budownictwo wsi jamneńskiej, a problemy jego ratowania*. W: *Z problemów ratowania kultury jamneńskiej*, red. E. Buczak i zespół, Koszalin 1978, s. 35-55.

dachem¹⁵. W stosunku do klasycznych chałup saskich obiekt ten różnił się mniejszą skalą (przyziemie o wym. 15 x 10 m) oraz skromnym programem inwentarskim, który wskazywał na odchodzenie od tego schematu, na rzecz wolnostojących budynków gospodarczych.

Chałupy w zagrodach rolniczych

Dom typu saskiego na Pomorzu Zachodnim uległ „scaleniu” z zagrodą wielobudynkową, przez co doszło do połączenia dwóch, odrębnych kręgów kulturowych i gospodarczych, tj. połączenie zagrody hodowców bydła z zagrodą rolniczą.

Wielobudynkowe zagrody typu saskiego, odnotowane w XVII i XVIII wieku na Pomorzu Zachodnim, składały się z: chałupy – posadowionej w głębi siedliska i zorientowanej szczytem do drogi oraz luźno rozmieszczonych – po bokach i z tyłu parceli – kilku budynków gospodarczych. Chałupy w tych zagrodach utraciły swą pierwotną wielofunkcyjność, ale podkreślały zwartość takich zespołów przestrzennych, mimo iż typologicznie należały do odrębnego kręgu kulturowego. Np. na planie katastralnym z 1740 wsi Koniewo k/Wolina¹⁶ widoczne są kilkubudynkowe zagrody, z dużymi, wąskofrontowymi domami.

Chałupy wzniesione na wzorze domu saskiego występowały również w zagrodach zamkniętych¹⁷, znanych w literaturze niemieckiej jako „*Vierkamthof*”. Zabudowa zagrody rozplanowana była w kształcie zwartej podkowy, otwartej w stronę chałupy (ulożonej w głębi podwórza), z przyległymi do siebie budynkami (w tym o jednakowej wysokości dachów) oraz wjazdem od ulicy przez budynek bramny (*Torhaus*). Zjawisko dużych zagród zamkniętych wiąże się z uwłaszczeniem chłopów oraz podniesieniem produkcji zbóż. Sama idea tego typu zagród była etnicznie związana z ludem Franków, a chałupa wzorowana na planie domu saskiego stanowiła w tym przypadku odpowiedni i funkcjonalny komponent zabudowy siedliska, a także pełniła w całości funkcje mieszkalne.

Jeszcze w 1 poł. XX wieku, w zagrodach rolniczych na wschód od Odry, odnotowano liczne przykłady chałup typu saskiego¹⁸, m.in. we wsiach pow. kamińskiego (np. Chrzążczewo, Ducino, Grabowo, Gostyń, Koniewo, Strzeżewo, Wrzosowo), koszalińskiego (np. Jamno, Sarbinowo), sławieńskiego (np. Krupy). W tej grupie występowały zarówno wczesno osiemnastowieczne domy wzniesione na planie tradycyjnej chałupy saskiej (il. 3), tj. z obszerną sienią i następnie przebudowanym wnętrzem oraz domy o formie architektonicznej

[15] B. Schmidt, *Pommern. W: Das Bauernhaus im Deutschland Reiche und in seinen Grenzgebieten. Atlas*, Dresden 1906, s. 136-139.

[16] G. Bronisch, W. Ohle, *Kreis Kamin Land*, Stettin 1939, s.267.

[17] T. Wróblewski, *Z zagadnień ...*, dz. cyt., s. 129, 130.

[18] patrz: W. Pessler, *Die geographische ...*, dz. cyt. s. 361, 362; G. Bronisch, W. Ohle, *Kreis ...*, dz. cyt.; B. Schmidt, *Pommern ...*, dz. cyt.

i kształcie dachu zbliżonym do pierwotnych wzorców, ale już o nowej organizacji wnętrza – m.in. z dużymi izbami od frontu, kuchniami oraz małymi sieniami. W tym drugim przypadku możemy zakładać, że wzór chałupy saskiej stanowił raczej inspirację dla ówczesnych architektów czy budowniczych, tym bardziej że budynki te pochodziły z 2 poł. XVIII lub pocz. XIX wieku, czyli z okresu po licznych uregulowaniach prawnych i budowlanych.

il. 3. Krupy k/Darłowa – chałupa Vanselowa z 1717 r.
repr. PKZ Szczecin nr 8636/R

Mimo tak zarysowanego podziału domy te posiadały wiele cech wspólnych, które nadawały poszczególnym obiektom (i zagrodom) specyficzny charakter w architektonicznym krajobrazie wsi. Były to budynki wąskofrontowe, o zwartej i masywnej bryle (wys. ok. 9 m), nakryte wysokimi dachami czterospadowymi z dymnikami (następnie naczółkowymi), wzniesione w konstrukcji ryglowej (później przemurowywane), bezkominowe lub z „szorstynami”. Rzuty budynków w kształcie prostokątów, o wymiarach 15-16 x 11-12 m, z szerokimi drzwiami w szczycie północnym oraz bocznymi wejściami. Wnętrza składały się średnio z kilkunastu pomieszczeń o zróżnicowanej skali, pierwotnie z paleniskiem otwartym lub kuchnią w tylnej części budynku, a na poddaszu znajdowały się komory dymowe (następnie kominy) i pomieszczenia składowe. Oprócz tego odnotowano wiele, analogicznych rozwiązań konstrukcyjnych, np. w sposobie ukształtowania naczółków i dymników, komponowania ścian na jeden poziom rygli, formy otworów oraz konstrukcji więzara dachowego z mieczowaniem w szczytach.

Chałupy z zagrodach rybackich

Inny typ chałup, wzniesionych na wzorce domu saskiego, związany był z budownictwem pasa nadmorskiego¹⁹. Chałupa saska odpowiadała rybakom, zarówno organizacją wnętrza, jak i formą wysokiego (czterospadowego) dachu, który chronił przed trudnymi – w tym regionie – warunkami atmosferycznymi (il. 4). Ten typ budownictwa przetrwał we wsiach rybackich do czasów II wojny światowej, tworząc całościowo zachowane enklawy (np. Dąbki, Kępa, Mrzeżyno, Niechorze), które stanowiły również przedmiot badań naukowych nad ewolucją pierwotnej formy architektonicznej w nowych warunkach środowiskowych, a także interesujący motyw w malarstwie²⁰. Na tak długie zachowanie się tego typu budownictwa – i to w stosunkowo „czystej” formie – istotny wpływ miały określone warunki naturalne, które z jednej strony utrudniały dostęp do wsi, a z drugiej pozwalały na zachowanie pełnej naturalności i swobody w sposobie budowania. Owa dowolność doprowadziła także do pewnego zróżnicowania, tak w obrębie formy architektonicznej, jak rozplanowania wnętrza oraz funkcji poszczególnych pomieszczeń.

il. 4. Mrzeżyno – chałupa rybacka typu saskiego
repr. H. Lemcke, *Bau und Kunstdenkmäler ...*, Kreis Greifenberg, Hf. 11, Stettin 1914

W wyglądzie zewnętrznym budynki te wyróżniały się dominacją wysokiego, czterospadowego dachu dymnikowego (zdobionego śparogami), nad niskimi (ryglowymi)

[19] patrz: H. Lemcke, *Bau und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirk Stettin, Kreis Greifenberg*, Hf. 11, Stettin 1914; A.G. Meier, *Das fachsische haus im Kreise Greifenberg*. „Zeitschrift für Ethnologie“, 1889, t. 21, s. 614-625; U. Dalska-Sienkiewicz, *Chałupy rybackie we wsi Dąbki*. „Koszalińskie Zeszyty Muzealne”, 1975, t. 5, s. 239-260; R. Radacki, *Tradycyjne budownictwo wiejskie w województwie szczecińskim*, „Szczecin”, 1959, z. 8-9, s. 117-136; J. Sienkiewicz, *Charakterystyka ...*, dz. cyt.

[20] E. Gwiazdowska, *Nie tylko malowniczy widok, ale i dokument historyczny – pomorskie budownictwo wiejskie w twórczości artystów pierwszej połowy XX wieku*. W: *Dzieje Wsi Pomorskiej. II Międzynarodowa Konferencja naukowa*, red. R. Gaziński, A. Chludziński, Dygowo – Szczecin 2003, s. 219-236.

ścianami; całość o wysokości całkowitej ok. 7 m. Rzut w kształcie wydłużonego prostokąta (o wym. ok. 17-19 x 9-11 m), z wejściem pośrodku ściany szczytowej (w formie dwuskrzydłowych wrót), obudowanym od frontu dwiema (w tym symetrycznymi) przybudówkami lub z werandą na przeciwległej ścianie – co wydłużało plan budynku do 24 – 25 m. Wnętrze miało klasyczny układ chałupy saskiej: na osi długiej wytyczona była obszerna i wysoka sień, po bokach pomieszczenia inwentarsko-gospodarcze (o dowolnej wielkości i funkcji – w zależności od potrzeb mieszkańców), w tylnej części sieni palenisko otwarte i studnia, a dalej część mieszkalna (izby i wnęki do spania). Z kolei w przyszłoczych przybudówkach (z odrębnymi daszkami i wejściami) ulokowane były izby dla starców oraz dodatkowe pomieszczenia gospodarcze.

Należy podkreślić, że w stosunku do w/opisanych domów chłopskich, chałupy rybackie zachowały wiele cech tradycyjnego domu saskiego - przede wszystkim w układzie wnętrza. Z czasem dochodziło do naturalnej wymiany elementów konstrukcyjnych, pokrycia, a także niewielkich zmian w rozplanowaniu i wyposażeniu. Największe zmiany dotyczyły systemu ogniowego, który z kolei podlegał ścisłym rygorom przeciwpożarowym; charakterystycznym elementem były komory dymowe na poddaszu, służące do wygaszania iskiei, zaś kominy wznoszono głównie w tylnej części budynku, co potwierdza fakt lokowania paleniska otwartego w tej części domu.

Relikty budownictwa saskiego na Pomorzu Zachodnim, a ochrona krajobrazu kulturowego

Na stan zachowania budownictwa typu saskiego na Pomorzu Zachodnim, w okresie od 2 poł. XVIII do 1 poł. XX w., decydujący wpływ miały następujące czynniki: 1/ ograniczenia administracyjno-prawne w sposobie budowania (w tym przepisy przeciwpożarowe) i upowszechnianie wzorców przygotowanych przez zawodowych architektów, 2/ określona trwałość konstrukcji ryglowych i dostępność materiału ceglanoego, 3/ nowe wymagania i społeczności wiejskich, z uwzględnieniem rozwarstwienia społecznego i tendencji architektonicznych. Jak wcześniej wspomniano, do poł. XX w. zachowały się pojedyncze zagrody we wsiach chłopskich, jak również całe enklawy (zagrody i wsie) domów rybackich wzorowanych lub wywodzących się z chałup typu saskiego. Budynki te były również remontowane, a nawet modernizowane, ale zachowywały zasadnicze cechy pierwotnej formy architektonicznej, a nawet rozplanowania wnętrza.

Po 1945 r. doszło do stopniowego zaniku archaicznych form budownictwa wiejskiego, jakimi niewątpliwie były chałupy typu saskiego, podobnie jak innych obiektów ryglowych.

Główne przyczyny degradacji tradycyjnego budownictwa ludowego to: 1/ uwarunkowania geopolityczne i powszechna negacja niemieckiego dorobku kulturowego (m.in. pejoratywne znaczenie konstrukcji „mur pruski”); 2/ brak emocjonalnego związku z zastanym budownictwem; 3/ naturalne procesy dekapitalizacji nieremontowanych lub opuszczonych budynków ryglowych (przede wszystkim najstarszych obiektów - w tym chałup typu saskiego); 4/ uwarunkowania cywilizacyjne (tj. naturalna potrzeba podnoszenia standardu życia) i technologiczno-materiałowe (m.in. wykorzystywanie nowych materiałów budowlanych). Na tym tle obiekty które przetrwały do czasów współczesnych – w tym chałupy typu saskiego – to relikty, które stanowią element ciągłości kulturowej, czyli swoisty „zapis” kolejnych pokoleń i odzwierciedlenie lokalnej tradycji.

Jeszcze w l. 70- 80-tych odnotowano na Pomorzu Zachodnim kilka budynków typu saskiego (o dobrze zachowanej formie architektonicznej i układzie wnętrza), zarówno w zagrodach chłopskich, jak rybackich. Obiekty te były przedmiotem badań naukowo-konserwatorskich²¹ i stanowią obecnie cenne źródło do dziejów wsi pomorskich. Z uwagi na wieloletnie zaniedbania i zły stan techniczny większość z tych chałup została wyburzona (niejednokrotnie na tym miejscu powstały dysharmonizujące - z zabudową zagrody, czy pierzei – domy mieszkalne), a pojedyncze przebudowano w tak dużym zakresie, że zatarcia uległy pierwotne cechy, jak również wartości zabytkowe.

Na tym tle jedynymi i stosunkowo dobrze zachowanymi budynkami typu saskiego na Pomorzu Zachodnim są: chałupa w zagrodzie chłopskiej w Krupach k/Darłowa²² i chałupa rybacka w Mrzeżynie²³, które wpisano do rejestru zabytków i podlegają ochronie konserwatorskiej „in situ”, tj. w naturalnej przestrzeni środowiskowo-kulturowej.

---

[21] np. dokumentacje opracowane przez Pracownię Konserwacji Zabytków: Gostyń nr 56 - zagroda, Sarbinowo nr 2 – chałupa, Koniewo nr 28 – chałupa wąskofrontowa, Mrzeżyno, ul. Zabytkowa 4 – chałupa wąskofrontowa.

[22] U. Dalska-Sienkiewicz, *Ostatnia chałupa wąskofrontowa typu dolnosaskiego z Krup gm. Darłowo*. W: *Architektura ryglowa, wspólne dziedzictwo, Materiały Konferencyjne*, Szczecin 2000, s. 127-132.

[23] W. Witek, *Chałupa wąskofrontowa, Mrzeżyno ul. Zabytkowa 4. Dokumentacja etnograficzno-konserwatorska*, Pracownia Konserwacji Zabytków, Szczecin 1985 r. (m-pis).

K r u p y nr 26, gm. Darłowo

il. 5. Krupy 26, gm. Darłowo, foto. W. Witek, 2003 r.

Obiekt wzniesiony w 1 ćw. XVIII wieku - analogicznie jak sąsiednia i datowana (1717 r.) chałupa - w ramach czworobocznej (zamkniętej) zagrody bogatego chłopa o nazwisku Maass. Pierwotnie była to chałupa bezkominowa (o czym świadczy warstwa sadzy na konstrukcji więźby dachowej i stropach II kondygnacji), z przelotową i wysoką sienią (Diele), paleniskiem otwartym, nakryta dymnikowym dachem czterospadowym.

Na pocz. XIX w. (1806 r.) chałupa została przebudowana, co znalazło odzwierciedlenie głównie w zmianach układu wnętrza oraz systemu kominowego - przesunięto palenisko z sieni do części zachodniej, a nad nim wyprowadzono komorę dymową (z łapaczem isker); w owym czasie w budynku działała karczma. Kolejnej (zasadniczej) przebudowy dokonano na przełomie XIX/XX w., a jej zakres jest w pełni czytelny do czasów współczesnych. Przede wszystkim zmieniono układ wnętrza: przewężono i obniżono sień (wprowadzono stropy belkowe nagie), wydzielono nowe (szersze) pomieszczenia we wschodniej części budynku, zlikwidowano nisze do spania, przebudowano system ogniowy (wprowadzono dwa kominy słupowe z piecami kafłowymi i trzonami kuchennymi), wydzielono pokoiki na poddaszu (w szczycie frontowym). Oprócz tego wzmocniono konstrukcję budynku, tj. przemurowano przyziemie ściany frontowej oraz wymieniono - na cegłę - niektóre wypełnienia pól międzyryglowych; a także dostawiono przybudówkę. Wewnątrz budynku wprowadzone nowe elementy stolarki, piece, schody, podłogi, pompę wodną (w miejsce studni ?).

Obecnie jest to wąskofrontowa, ryglowo-murowana chałupa, nakryta czterospadowym dachem dymnikowym, o wysokości całkowitej ok. 9 m, założona na planie regularnego prostokąta o wymiarach 12,5 x 16 m, z frontem w ścianie płn.-wschodniej. Ściany ryglowe

w formie regularnej szachownicy i o dużych przekrojach belek, a w narożnikach charakterystyczne łukowate zastrzały; pola wypełnione strychułami i cegłą oraz tynkowane. Stropy drewniano-gliniane oraz belkowe nagie. Więźba dachowa krokwiowo-jętkowa z przypustnicami, o ręcznej („od topora”) obróbce budulca. Do l. 80-tych XX w. pokrycie stanowiła trzciniowa strzecha; obecnie eternit i blacha. Podłogi deskowe oraz posadzka ceglana. Okna ościeżnicowe, czteroskrzydłowe, XIX-wieczne. Drzwi 1 i 2-skrzydłowe, deskowe i płycinowe, z kowalskimi okuciami. Wewnątrz budynku, na osi długiej, znajduje się przelotowa – przewężona pośrodku - sień, dzieląca przyziemie na dwie, asymetryczne części, z dużymi izbami i kuchnią od zachodu oraz małymi izbami i komorami od wschodu. Na poddaszu zachowała się komora dymowa, pełniąca obecnie funkcję wędzarni.

Mrzeżyno, ul. Zabytkowa 4

il. 6. Mrzeżyno, ul. Zabytkowa 4, foto. W. Witek, 2004 r.

Chałupa wzniesiona w kon. XVIII wieku, w ramach zagrody rybackiej, należącej do rodziny Kamp. Pierwotnie był to budynek ryglowy, bezkominowy, nakryty wysokim dachem czterospadowym (dymnikowym), z mieszkalno-gospodarczym programem użytkowym wnętrza. W poł. XIX wieku zagroda składała się z chałupy i stajni, a Gottlieb Kamp użytkował 1 ha ziemi. W l. 20-tych XX w. obiekt został gruntownie przebudowany: przemurowano ściany, wykonano nowe stropy i tynki, dobudowano werandę, wymieniono większość stolarki. Po 1945 r. zagroda została przejęta przez Urząd Gminy w Trzebiatowie, z mieszkaniem lokatorskim; obecnie własność prywatna, w trakcie przygotowań do kompleksowej rewaloryzacji.

Obecna forma architektoniczna, bryła i dach zachowują wzór chałupy saskiej, ale większość elementów konstrukcyjnych i wyposażenia uległa wymianie. Jest to budynek wąskofrontowy, założony na planie prostokąta o wymiarach 9 x 16,5 m (z wejściem w szczytowej wnęce) oraz werandą (4 x 4 m) od strony ogrodu. Dach naczółkowy typu dymnikowego, ozdobiony śparogami w formie końskich głów; pierwotnie kryty trzciniową strzechą, obecnie „łatany” papą, blachą i eternitem. Ściany w większości murowane z cegły ceramicznej, tynkowane, jedynie w narożniku zachodnim pierwotne, ryglowe z wypełnieniem strychułowym. Stropy drewniane, belkowo-gliniane. Więźba dachowa krokwiowo-jętkowa, z przypustnicami oraz wiatrownicami, historycznie wtórna. Stolarka okienna i drzwiowa głównie z I ćw. XX w.; dominują okna 4-skrzydłowe, krosnowe i ościeżnicowo-krosnowe, zaś drzwi ramowo-płycinowe, 1 i 2-skrzydłowe. Wnętrze nie wykazuje cech wtórnych, za wyjątkiem zmiany funkcji poszczególnych pomieszczeń. Na osi długiej wytyczona jest przelotowa i asymetryczna (węższa w części tylnej) sień, z której prowadzą wejścia do przyległych pomieszczeń (pokoje, alkierz, 2 kuchnie, komory) oraz werandy przy szczycie płn.-zachodnim.